

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/111/93-99>

Rəhim Həsənov

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-9634-5560>

hesenli.82@inbox.ru

Fəlsəfədə təfəkkür problemi

Xülasə

Müasir dövrdə təfəkkür bir sıra elmlər tərəfindən araşdırılır, o cümlədən fəlsəfədə də təfəkkür mühüm araşdırma obyektlərində biridir. İlk dəfə Qədim Yunanıstanda təfəkkürün qanunları müzakirə obyektinə çevrilmiş, bu dövrdən etibarən hissi və məntiqi idrak bir-birindən fərqləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, təfəkkür həm şüurda və həm də şüuraltında meydana gələn mürəkkəb idrak prosesidir. Müşahidələr vasitəsilə məlumat beyinə ötürülür, beyinə ötürülən informasiyanın qanunauyğun əlaqələr burada sərfnəzər edilir. İdrakın bir hissəsi kimi təfəkkür ümumiyyətlə qavrayış və intuisiyadan fərqlənir. Konseptual təfəkkürdə düşüncə dil əməliyyatları ilə əlaqələndirilir, düşüncə obyektini dil işarəsinin idrak məzmununa çevrilir.

Fəlsəfədə təfəkkür probleminin əsas aspektləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə kosmosentirizm qədim dövrün təfəkkür üsulu kimi nəzərdən keçirilmiş, ziddiyyətlərin nəzəri həllində təfəkkürün rolu vurğulanmışdır. Gerçəkliyin dərk edilməsinin ilkin forması hissi idrak olsa da, məntiqi təfəkkür müvafiq prosesdə həlledici rol oynayır. Abstrakt təfəkkürün formalaşmasında məntiqi bilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir məntiqi bilik təfəkkür ilə həyata keçirilir. Məntiqi idrakın ali forması olan təfəkkürün anlayış, mühakimə və əqli nəticə kimi əsas formaları var.

Bu baxımdan təfəkkür reallığın vasitəli və ümumiləşdirilmiş əksidir. Təfəkkür insan beynində səbəb-nəticə əlaqələrinin əsas xüsusiyyətlərinin əksi kimi təzahür edir. Düşüncə tarixinə diqqətlə nəzər yetirdiyimiz zaman təfəkkürün formalaşma və inkişaf tarixi, eyni zamanda idrak prosesində təfəkkürün əhəmiyyəti önəmli dərəcədə nəzərə çarpır. Zaman ərzində elmi biliklərin inkişaf etməsi təfəkkürün müccərrədləşməsinə səbəb oldu, eyni zamanda yeni təfəkkür metodları meydana çıxdı.

Açar sözlər: *təfəkkür, idrak prosesi, kosmosentirizm, ziddiyyətlər, substansiya, məntiqi idrak*

Rahim Hasanov

Azerbaijan State University of Culture and Arts

<https://orcid.org/0009-0004-9634-5560>

hesenli.82@inbox.ru

The Problem of Thinking in Philosophy

Abstract

In modern times, thinking is studied by a number of sciences, including philosophy, thinking is one of the important objects of research. For the first time in Ancient Greece, the laws of thinking became the object of discussion, and from this period, emotional and logical cognition were distinguished from each other. In general, thinking is a complex cognitive process that occurs both consciously and subconsciously. Through observations, information is transferred to the brain, the legal connections of the information transferred to the brain are used here. Thinking as a part of cognition is generally distinguished from perception and intuition. In conceptual thinking, thought is associated with language operations, the object of thought becomes the cognitive content of a linguistic sign.

The main aspects of the problem of thinking in philosophy are reflected in the article. In the article, cosmocentrism was considered as an ancient way of thinking, and the role of thinking in the theoretical solution of contradictions was emphasized. Although the primary form of perception of reality is sense perception, logical thinking plays a decisive role in the relevant process. Logical

knowledge is important in the formation of abstract thinking. Every logical knowledge is realized by thinking. Thinking, which is the highest form of logical cognition, has basic forms such as understanding, judgment, and inference.

From this point of view, thinking is a mediated and generalized reflection of reality. Thinking is manifested in the human brain as a reflection of the main features of cause-and-effect relationships. When we look carefully at the history of thinking, the history of the formation and development of thinking, as well as the importance of thinking in the process of cognition, are significantly noticeable. Over time, the development of scientific knowledge led to the abstraction of thinking, and at the same time, new methods of thinking appeared.

Keywords: *thinking, cognitive process, cosmocentrism, contradictions, substance, logical cognition*

Giriş

İnsanın idrak fəaliyyətini və onun təsvirləri, ideyaları, anlayışları müəyyən etmək və əlaqələndirmək, onların dəyişdirilməsi və tətbiqi imkanlarını müəyyən etmək qabiliyyətini şüur vasitəsilə təyin edən mürəkkəb idrak prosesinə təfəkkür deyilir. Fəlsəfədə təfəkkür reallığın yaradıcı inikasını və onun şəxs tərəfindən yenidən qurulmasının ən yüksək forması və ya ümumiləşdirməsilə xarakterizə olunan fərdin idrak fəaliyyəti prosesi kimi müəyyən edilir. Ən ümumi mənada, təfəkkür baş verə bilən şüurlu idrak proseslərini ifadə edir. Onların ən tipik formaları mühakimə, əsaslandırma, konsepsiyanın formalaşması, problemin həlli və müzakirədir.

Geniş şəkildə desək, təfəkkür idraki, lakin davranışdan qaynaqlanan, ağıldan və ya idrak sistemindən yaranan və idrak sistemindəki bütün biliyə əsaslanan əməliyyatları və ya bütövlükdə bəzi dəyişənləri əhatə edən bir prosesdir. Başqa sözlə desək, “təfəkkür həllə yönəlmiş davranış və ya problemin həlli ilə nəticələnən davranışın nəticəsidir” (Mayer, 1992, p. 7). Təfəkkür insan biliyinin ən yüksək səviyyəsidir, ətrafdakı real aləmin idrak prosesi, onun əsası anlayışlar və ideyalar fondunun davamlı olaraq doldurulması və yeni mühakimələrin çıxarılmasıdır.

Kosmosentrizm qədim dövrün təfəkkür üsulu kimi

Bizi əhatə edən dünyanın təşkil olundu predmetlər və hadisələr arasında mövcud olan təbii münasibətlər, bu münasibətlərdə özünü göstərən qanunauyğunluq və nizamlılıq hələ neoloit dövründən insanın diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Bu dövrdən etibarən cəmiyyətin sosial mövcudluğu təbii məşinlərin vəziyyətindən və fəaliyyətindən asılı vəziyyətə düşdüyü üçün predmetlər arasında təbii münasibətlərin tərk olunması cəmiyyət qarşısında duran ən vacib nəzəri problemə çevrilmişdir.

Xarici aləmdə hər bir predmetin, hər bir hadisənin məkan və zaman müəyyənliyi dərk olunduqca insan irakında yeni bir anlayışı vahid kosmos anlayışı təşəkkür tapır. Sonradan qədim dövr üçün xarakterik olan dünyaduyumun başlıca anlayışına çevrilən bu məfhum ulitar təfəkkürdə dominant rol oynayır. Bu dövrdə hər cür gerçəkliyin son izahı kosmos anlayışına gətirilir, bütün kainatı özünə tabe etdirmiş dünya nizamında onun vasitəsilə səciyyələndirərək təsvir edilir.

Dövlət elitar və doqmatik mədəniyyətin özünəməxsus sintezi kimi yaranmışdır. Bu fenomenin meydana gəlməsi üçün elitar etnasa malik olan tarixi birlik formasının tayfaların və doqmatik təfəkkür tipinin məhsulu kimi yaranmış bilik formasının – kənd icmalarının artıq təşəkkür tapması və yanaşı mövzuluğu zəruridir. Qədim elitar tayfaların müxtəlif dil ailələrinə aid edilən ünsiyyət vasitələrinə malik olmasına baxmayaraq onların təfəkkür xüsusiyyətlərində heyranə doğuracaq qədər ümumiliklər vardır. “Təfəkkür müəyyən dil vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumbəşəri təfəkkür normaları özünün strukturu və spesifik məna sistemi olan 3 mindən çox dil vasitəsilə ifadə olunur” (Hacıyev, 2012, s. 190).

Müasir fəlsəfənin əsasını təşkil edən təfəkkür haqqında fikirlərin kökləri antik dövrlərə gedib çıxır, ona görə də təhlilə qədim təfəkkür modelləri ilə başlamaq, daha sonra sonrakı ənənələr tərəfindən ən çox tələb olunan ideyaların Orta əsrlərdə necə təkamül və transformasiyaya uğradığını izləmək məqsədəuyğundur. Dünya müxtəlif substansiyalardan, yəni başlanğıc elementlərindən təşkil olunmuşdur. “Dəyişən situasiyalara cavab olaraq dəyişməz reallığı və özünü varlığı ifadə edən fəlsəfi anlayış substansiya adlanır. Qısacası, o deməkdir ki, subyekt vasitəsilə mövcud deyil, özü kimi müstəqil olaraq mövcuddur” [töz].

Qədim Yunanıstanda belə ilk başlanğıc kimi su, torpaq, hava, od, Qədim Hindistanda od, hava, su, məkan, zaman, Qədim Çində su, od, metal, ağac, torpaq götürülmüşdür. Dünyanın əsasında havanı, torpağı, suyu, odu və s. qəbul etmiş müdriklərin düşüncələrində sadələşmə axtarmanın özü əslində sadələşmədən başqa bir şey deyildir. Mətləb qədim təfəkkürün sadələşməsində olmayıb, bu təfəkkir qarşısında duran problemlərin mürəkkəbliyi ilə onun malik olduğu kateqoriya aparatının bəsitliyi arasındakı uyğunsuzluqdadır. Belə ki, Fales üçün su, Heraklit üçün od, Anaksimenes üçün hava və s. əslində canlı dilinə daşındığı mənalara ifadə etməyib. Hər şey, varlıq sözlərinin ifadə etdiyi mənalara daha çox yaxındır. Burada su, hava, od və s. əslində suyun, havanın, odun və s. şəkilləşməsidir. “Kosmos” termini Parmenid, Empedokl, Anaksagor, Demokrit və Sokratdan əvvəlki digər filosoflar tərəfindən geniş istifadə olunur. Diogen Laertiusa görə Parmenid “kosmos” anlayışını göylərə, Empedokl dörd elementin birləşməsinə, Demokrit isə dünyanın fiziki quruluşuna tətbiq etmişdir. Parmenidin ləyaqəti onun fiziki kosmosla onun zehni quruluşu arasındakı fərqi dərk etməsi hesab edilə bilər. “Bu ideya sonralar Platon tərəfindən dərk edilmiş və kosmosun strukturunun rəşional yenidən qurulmasına yol açmışdır” (Kosmos).

Dünyanın başlanğıc elementləri bir-birilə müəyyən nizama bağlıdır. Bu nizami qədim yunan təfəkküründə kosmos, qədim hind təfəkküründə rita, qədim Çin təfəkküründə isə li anlayışı vasitəsilə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, “qədim dövrdə formalaşan kosmoloji təsəvvürlər təxminən oxşar idi. Bunun səbəbi qədim xalqların mənşəyində, təsərrüfat həyatında, sosial-siyasi quruluşda və mədəniyyətində olan oxşarlıq idi” (Zeynalova, 2015, s. 227-228).

Qədim təfəkkürdə kosmos mütləq varlıq - absolyut statusuna malikdir. Onun özündən kənarda heç nə ehtiyacı yoxdur, ancaq özünün özünə ehtiyacı var. “Antik fəlsəfədə təbiətin və kosmosun mahiyyətinə çox diqqət yetirilirdi. “Kosmos” anlayışını ilk dəfə Pifaqor təqdim etmişdir” (Lopatina, Rudova, 2020, s. 1014). Kosmosda ümumiləşmiş hər şeyin daimi təşəkkür prosesində olduğu güman edilir. Kosmos dəfələrlə özünü təkrar edir, özünə qaydır, öz təşəkkülünü tapır. Kosmos elə buna görə də tarixdən kənardır. Əbədi olaraq xaos halında kosmos halına, kosmos halından isə xaos halına keçdiyi üçün dünya təkrarlanan, əbədi dövrü proses yaradır. Kosmos heç kim tərəfindən yaradılmamışdır, heç kim tərəfindən də məhv edilə bilməz. Tarixi başlanğıcı və sonra malik deyildir.

Düşüncə fenomeni fəlsəfənin əsas strukturudur. “Düşüncə prosesi insanların formalaşmasından bəri mövcud olan davamlı bir prosesdir. Bu proses insanların özünü ifadə etməsi ilə başladı” (Başerov və Duman, s. 380). Kainatı təşkilində hər şey-Günəş və Ay, Səma və Yer, torpaqlar və dənizlər, ümumiyyətlə canlı və cansız hesab olunan hər şey vahid bir orqanizmdə birləşir. Dünyanın vəhdəti ideyası qədim təfəkkürün nüvəsini təşkil edir. Burada kainat son dərəcə ustalıqla tərtib olmuş əbədi bir əşya kimi qavranılır. Kainatı təklif elementlər hər cür azadlıqdan məhrumdurlar, onlar bütöv bir mexanizmin ancaq aləti rolunu oynayır və alət kimi də fəaliyyət göstərirlər. Dünyanın bütövlük konsepsiyası antik təfəkkürün başqa bir mühüm komponenti ilə – Tale haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. İnsanın bütöv bir sistemin elementi kimi oynamalı olduğu rol qabaqcadan müəyyənləşdiyindən və bədbəxtliyin xüsusi izahına ehtiyac qalmır.

Bəzi tədqiqatçılar vahid dünya konsepsiyasının təşəkkülünü əks etdirə bilən belə bir rekonstruksiya verir: ibtidai insan bütövlükdə kainatın özünə qəbilə strukturunun şamil edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, var olan hər şey bütöv bir qəbiləni təşkil edir, göy cisimləri bu qəbilənin üzvləridir. “Qədim hind, Çin, yunan, Renessans filosofları, Orta, Yeni və Ən Yeni Çağ Şərq və Qərb mütəfəkkirləri planetdə global sivilizasiya məkanının yaradılması zərurətinə toxunmuş, dünyanın global vəhdəti ideyasını bu və ya digər formada irəli sürmüş və bu ideyanın gerçəkləşmə motivləri və modelləri üzərində düşünmüşlər” (Ulusel, 2019, s. 25).

Təbiət hadisələrindəki məqsədyönlük insanlara dünya zəkasının mövcudluğun etməyə imkan vermişdir. Dünya zəkasi haqqında təsəvvürlər qədim hindlilərin brahman, qədim çinlilərin dao, qədim yunanların isə nus adlandırdıqları fəvqəlbəşər varlıqla bağlı idi. Hadisələrin zaman müəyyənliyi bu varlıq tərəfindən qabaqcadan şüuru olaraq layihələndirilmişdir. Burada həmçinin hər bir predmetin məkan müəyyənliyi də qabaqcadan qərarlaşdırılmışdır. Qədim dövr üçün xarakterik olan dünya-duyumunda subyektiv insan zəkası dünya zəkasının son dərəcə zəif inikası kimi təsvir olunur. İnsan zəkasının kamilliyi onun dünya zəkasına uyğunluq dərəcəsində axtarılır.

Kosmos öz-özünü hərəkətə gətirdiyi üçün canlıdır. Canlının cansızdan fərqi onun ruhunun varlığında axtarıldığı üçün kosmos haqqında təsəvvür məntiqi olaraq dünya ruhu haqqında təsəvvürü doğrur. Əgər insan ruhu haqqındakı təsəvvürlər insanın onu hərəkətə gətirən səbəbləri dərk etmək istəyindən doğursa, dünya ruhu haqqındakı təsəvvürlər dünyanın hərəkətə gətirən səbəbin dərk olunması arzusundan yaranmışdır.

Qədim təfəkkürdə kosmos mütləq varlıq olduğundan, hər şey, o cümlədən dünya ruhu da onun vasitəsilə izah olunur. Dünya ruhu burada ontoloji statusa malik olmayıb, özünü absolyut kimi qəbul olunmuş kosmos mövcudluq forması kimi göstərir. “Qədim insanlar kosmosu “bizim dünya”, öz məkan, onun üçün naməlum, qeyri-müəyyən olanı isə xaos, yad məkan adlandırmışlar. Xaosla Kosmos həmişə bir-birilə ziddiyyət təşkil etmiş və onların bu mübarizəsi miflərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır” (Xudaverdiyeva, 2021, s. 204).

Kosmosun canlı varlıq kimi anlaşılması bütövlükdə qədim təfəkkür üçün səciyyəvidir. Bu mənada, əsasını canlı varlıqlar haqqında rəvayətlərdən götürən mifoloji təlimlərin həmin təfəkkür tipinin nüvəsini təşkil etdiyini söyləmək mümkündür. Burada dünyada hər şey müəyyən məqsəd üçün yaradılmışdır. Buna görə də, mifik təfəkkürün əsasında dünyanın, həyatın və insanın mənşəyi haqqında rəvayətlər durur. Ümumiyyətlə, mifologiya da hər şeyin son izahı nəticə etibar ilə onun mənşəyi halında rəvayətlərə gətirilir.

Dünyanın yaranması əsasən xaosun kosmosa çevrilməsi kimi təsvir edirlər. Kosmosun təşəkkülü isə göyün yerdən, qurunun sudan ayrılması kimi başa düşülür. Dünyanın məhvi haqqında təsəvvürlər də miflərdə özünə əhəmiyyətli yer tapa bilmişdir. Dünya məhv olsa da kosmos yox olmur. O özündə dünyanı yenidən bərpa etmək imkanını saxlayır. Ən ümumi halda kosmik əsəirlərin 3 mühüm əlamətini qeyd etmək olar:

- 1) Kainatın ilkin formasız vəziyyəti haqqında təsəvvür,
- 2) Kosmosun dünyanı canlandırması,
- 3) Dünyanın periodik olaraq məhv olması və yenidən doğulması.

Burada insan özünü ətraf mühitdən ayırmır əksinə mühiti insaniləşdirir kosmosu canlandırır. “İnsan-mühit” münasibətləri “subyekt-obyekt” xarakterli deyildir. Çünki burada fəaliyyətin subyekt ayrılıqda götürülmüş insan olmayıb, təbii məşındır.

Orta əsrlərdə də təfəkkür Avropa fəlsəfəsinin əsas anlayışlardan biridir. İlkin dövrdə bu anlayışlar sinkretik vəhdətdədir, lakin sonralar rəasionalist element nəzərəcarpacaq üstünlük qazanır. Düzgün hərəkətin əsası məntiqi düzgün mülahizədir, yanlış hərəkətlər saxta mühakimələrlə əmələ gəlir - bu maksimum antik dövr üçün əsas olan mühakimə ilə hərəkət arasındakı əlaqəni ifadə edir.

Təfəkkür ziddiyyətləri nəzəri həlli üsulu kimi

Təfəkkürün bir mürəkkəb fenomen kimi təkcə bir elm çərçivəsində öyrənilməsi qeyri-mümkündür. Bu fenomendə psixologiyanın, fiziologiyanın, kibernetikanın, sosiologiyanın, formal məntiqin, pedaqogikanın, linqvistikanın, genetikanın və nəhayət fəlsəfənin də predmetini görmək olar. Haqqında söhbət açdığımız elmlərdən hər biri malik olduğu ifrak metodunun köməyi ilə təfəkkürünün xüsusi anlayışlarını yaradır. Təfəkkür adlanan predmet haqqında müxtəlif psixoloji, pedaqoji, fizioloji, kibernetik, sosioloji, məntiqi, genetik, linqvistik və fəlsəfi anlayışlar meydana gəlir. Bu anlayışların hər biri təfəkkür bu və ya digər nəzəri modelini təşkil edir.

Psixologiyada təfəkkür fərdin psixoloji fəaliyyət formalarından biri kimi çıxış edir. Onu fərdi təfəkkür maraqlandırır. Fiziologiya təfəkkür sinir sisteminin funksional fəaliyyəti baxımından araşdırır. Pedaqogika təfəkkürün nəzər təhlilini təhsilin praktiki tələbləri ilə əlaqələndirir. Linqvistika təfəkkürü onun dillə əlaqəli formaları nöqtəyi-nəzərindən öyrənir. Genetika təfəkkür üsullarının nəsillər arası köçürülmə mexanizmlərini tədqiq edir. Fəlsəfədə təfəkkür insan mövcudluğunun ən fundamental əsası ilə, onun bütün fəaliyyətin, o cümlədən təfəkkür fəaliyyətinin real mənbəyə ilə qarşılıqlı əlaqədəsəciyyələndirir. K. Yaspers belə bir mənbəyi ekzistensiya (mövcud olma) ilə eyniləşdirirdi. Yaspers qeyd edirdi ki: “Ekzistensial fəlsəfə insanın hədudlarından kənara çıxan insan varlığının fəlsəfəsidir” (Yaspers, 1991, s. 380). Ekzistensiya heç vaxt obyekt ola bilməyən ilk başlanğıcdır. Bu başlanğıcdan çıxış edərək mən fikirləşirəm və fəaliyyət göstərirəm, onun haqqında mühakimə yürüdərək düşüncənin gedişinin inkişaf etdirirəm, onun özü ilə heç nəyi dərk etmir. Təfəkkür fenomenində təkcə predmet deyil, həm də subyekt ifadə olunduğundan, onun təkcə predmet

müəyyənliyi deyil, həm də məntiqi müəyyənliyi tədqiq olunmalıdır. “Məntiqli təfəkkür düzgün nəticəyə gəlmək və daha aydın və dəqiq məlumat əldə etmək üçün vacibdir” (Baserer, 2017, s. 433).

Əgər biz təfəkkür hadisəsinin fəlsəfi mənalandırılması zamanı dialektika mövqeyində durarıqsa, onda bu hadisənin əsasında insan tərəfindən danışan və həll edilməli olan ziddiyyətləri qəbul etməliyik. Ziddiyyət anlayışı öz-özlüyündə bir-birini inkar edən iki mühakimənin yanaşı mövzuluğunu ifadə edir. Məsələn: “Dünya sonunudur və dünya sonsuzdur”. “İnsan həyatının canlılıq verən ruhdur və insan həyatının canlılıq verən ruh deyil” mühakimələrinin hər bir cütü bu və ya digər ziddiyyəti təşkil edir. Əgər biz əvvəlcə təsdiq etdiyimizi sonradan inkar ediriksə, öz-özümüzün ziddinə getmiş oluruq.

Ümumiyyətlə ziddiyyət özünü 3 formada göstərir:

1. Tələbat formasında. Biz olmalı olduğumuz halda olduğumuz hal arasında ziddiyyət duyduqda tələbat hiss edirik. Mövcud və zəruri hallar arasında tələbatın ziddiyyəti kimi əsasını təşkil edir. Əgər mövcud və zəruri hallar arasında münasibət eyniyyət xarakterlidirsə, onda tələbatdan söhbət gedə bilməz.

2. Problem formasında. Ancaq zaman probleminin qoyuluşundan danışmaq mümkündür ki, subyektin malik olduğu biliklə malik olmalı olduğu bilik arasındakı ziddiyyət müəyyən dil vasitəsilə ifadə oluna bilsin, onun şüur faktına çevrilə bilməsi imkanı mövcud olsun. Bu mənada dərk olunmuş ziddiyyət olmaq etibarlı ilə dialektik məntiqi predmeti kimi çıxış edir.

Hər bir problem 3 elementi özünə birləşdirir: a) qeyri-müəyyənliyin mövcudluq haqqında məlumatı; b) qeyri-müəyyənliyin müəyyənləşdirmə zərurəti; c) qeyri-müəyyənlik formasında fiksasiya olunan ziddiyyətin həll olunma imkanının mövcudluğu. Problem ziddiyyət formasıdır ki burada onun həll oluna biləcəyinə inan vardır. Bu mənada problem bir adlandırılan fenomenlə əkslik təşkil edir. Problem eyni zamanda elmi təfəkkürün tələbatlarını ifadə edir.

3. Qeyri müəyyənlik formasında: Olmalı olduğumuz halla olduğumuz arasındakı ziddiyyət həm duyğular, həm də şüur çərçivəsindən kənarda qaldıqda o, qeyri-müəyyənlik kimi özünü göstərir. Belə ziddiyyət davranışın aktual səbəbi deyil potensial səbəbi kimi başa düşülməlidir.

Hegelin qeyd etdiyi kimi ziddiyyət hərəkətin, hər cür həyatiliyin mənbəyidir. “Hegelin yaratdığı dialektik idealizm sisteminə görə hər cür hərəkətin, həyatiliyin mənbəyi ziddiyyətdir. Ziddiyyətlərin mövcud olması intellektual və təfəkkür prosesinin var olmasına əsas amildir” (Həsənov, 2011, s. 17). Ziddiyyətləri mövcudluğu intellektual fəaliyyətin də, təfəkkür prosesinin də müqəddəm şərtidir. Təfəkkür bu ziddiyyətlərin fiksasiyasından başlayır. Subyekt onların həlli üçün bu vaxta qədər əldə olunmuş təcrübəyə müraciət edir. Əgər belə bir ziddiyyətin həlli sosial praktikada olmayıbsa onda subyekt xarici mühitdə onu ödəyən vasitələri axtarır və nəhayət onları yaradır Bu yaradıcı təfəkkürünün başlanğıcıdır.

Təfəkkürdə ziddiyyətləri araşdıran tədqiqatçılar onları iki qrupa ayırır: dialektik və formal məntiqi. “Dialektik ziddiyyətlər qanunu inkişafın mənbəyi, impulsudur” [kayzen].

Məntiqi ziddiyyətliliyi üzə çıxarılması yeni, daha mükəmməl həllərin axtarılmasını aparıb çıxarır. Buna görə həmin ziddiyyətlərin aradan qaldırılması təfəkkürü irəliyə doğru hərəkət etdirir. Təfəkkür prosesində məntiqi ziddiyyətlilik daimi olaraq yaranır və aradan qaldırılır. Məntiqi ziddiyyətlilik təfəkkürdə ziddiyyətin yeganə forması deyildir. Burada daha dərin mənbəyə malik olan, onun öz təbiətində kök salan ziddiyyətlər mövcuddur. Bunlar da dialektik ziddiyyətlərdir. Kanta görə, məntiq təfəkkürdən istifadə qaydalarını öyrənir. Beləliklə, hər şey məntiqin əhatəsindədir, məntiq bütün digər elmlərin tərəqqisinə yol açır. Düzgün məntiq düz xətt kimidir, ona görə də bu yoldan sağa-sola sapmamaq lazımdır. Ümumiyyətlə, “məntiq təfəkkürdən düzgün istifadə qaydalarını öyrədən bir elmdir” (Kant, 1992, p. 14-27).

Təfəkkür özü ziddiyyətlərin həll olunma formasıdır, daha doğrusu nəzəri həllidir. Elə bu səbəbdən də təfəkkürü real ziddiyyətlərdən kənarda başa düşmək mümkün deyildir. Təfəkkür prosesini nəticəsi olan ideya-fikir əslində ziddiyyətin nəzərə həlindən başqa bir şey deyildir. Təfəkkür yeni obyektin surətini yaradaraq onun doğru hərəkət yollarını müəyyənləşdirərək, subyekt və obyekt arasındakı ziddiyyətləri nəzəri formada həll edir. Bu ziddiyyətlərin həllində onun səmərəliliyi obyektə nə qədər tam, dərin və dəqiq inkişaf etdirməsindən asılıdır.

Hələ insanın yaranmasından çox əsrlər qabaq mövcud olmuş ziddiyyətlər özlərinin həlli üçün çoxlu vasitələr – görmək üçün göz, yermək üçün ayaq, uçmaq üçün qanad və sair yaratmışlar. Öz yaradıcılığın kamilliyi naminə “təbiətin yaradıcılıq istedadı”nı öyrənməlidir. İnsanın həll etməli olduğu ziddiyyətlərin məzmunu ilə onların dərk olunma forması arasındakı uyğunsuzluq subyektiv şüur çərçivəsindən kənarda qalan sosial şüurun bu və digər emosional vəziyyətini yaradır.

İki səbəb uzündən təfəkkür obyektiv əsasən malik olur. Əvvəla təfəkkürünün zəruriliyi obyektiv ziddiyyətin həll olunma zərurətindən doğur. İkincisi təfəkkür praktik fəaliyyətdən istifadə oluna bilən xassələrlə istinad edərək onun nəzəri modelini yaradır. Dərk olunmamış təfəkkür prosesinin ziddiyyətli məntiq yolla deyil, intuitiv yolla həll olunur.

Nəticə

Təfəkkür ya real şəraiti dərk etməyə (“mən hansı vəziyyətdə hərəkət etməliyəm, dünya necə işləyir”), ya da praktiki nəticə əldə etməyə (“lazım olanı necə əldə edə bilərəm”) yönəldilə bilər. Birinci tip təfəkkür müxtəlif formalarda ifadə olunur: gündəlik biliklərə əsaslanan situasiyada oriyentasiya, mifoloji, fəlsəfi, elmi (nəzəri və empirik). İkinci tip təfəkkür həm praktiki fəaliyyətlər zamanı problemlərin həlli, həm də fəaliyyət planlarının tərtib edilməsi (qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmasını təmin edən vasitələr sisteminin müəyyən edilməsi) formasında mövcuddur. Fəlsəfə tarixində uzun müddət təfəkkürün mahiyyətini ifadə edən və eyni zamanda ən yüksək insan dəyəri hesab edilən birinci tip (və bu tip daxilində nəzəri) haqqında düşündü. Lakin hətta nəzəri təfəkkür ilk növbədə əsaslandırma kimi başa düşülürdü (ilk növbədə deduktiv, sonra da induktiv). Buna görə də təklif olunan təfəkkür nəzəriyyələri real təfəkkürün təzahürlərinin əhatə dairəsi baxımından dar idi. Bu gün dizayn təfəkkürü ümumən tədqiqat təfəkkürünü, xüsusən də nəzəri düşüncəni əvəz etdiyinə inanan anlayışlar var. Reallıqda təfəkkürün ikinci növü mütləq birincini nəzərdə tutur: real vəziyyəti bilmədən və müəyyən vasitələrdən istifadə etməklə istənilən nəticəni əldə etmək imkanını müəyyən etmədən fəaliyyətin layihələndirilməsi mümkün deyil.

Təfəkkür prosesinin nəticələri ümumiləşdirmənin inkişafı (gündəlik, elmi, fəlsəfi), unikal bir obyekt və ya vəziyyətin başa düşülməsi (həm gündəlik, həm də elmi səviyyədə), əsaslandırmaya əsaslanan nəticə (rəsmi və ya qeyri-rəsmi), rəsm ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Baserer, D. (2017). Məntiqi təfəkkür bir düşüncə növü kimi. *Akademik Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, 5(41), 433-442.
2. Baserer, D., & Duman, E. Z. (2019). Fəlsəfi prosesdə təfəkkür fenomeni. *Nevşehir Hacı Bektaş Vəli Universiteti Sosial Elmlər Jurnalı*, 9(2), 379-395.
3. Dialektik ziddiyyətlər qanunu. (2011, December 11). *Fəlsəfə*.
<https://kayzen.az/blog/f%C9%99ls%C9%99f%C9%99/4772/dialektik-ziddiyy%C9%99tl%C9%99r-qanunu.html>
4. Hacıyev, Z. (2012). *Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik*. “Turan evi” nəşriyyatı.
5. Həsənov, R. (2011). *Georg Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi*. Təknur.
6. Xudaverdiyeva, T. (2021). Öz və yad məkan əksinəliyinin nağılların təşkilində rolu. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi Əsərlər”*, 17(3), 204-212.
7. Maddə nədir? Fəlsəfədə substansiya anlayışı və tərif. (2021, May 24).
<https://www.hurriyet.com.tr/egitim/toz-nedir-felsefedetoz-kavrami-ve-tanimi-41816877>
8. Ulusel, R. (2019, April 13). Kainat - İnsan vətənidir. İnsanlıq Birlik idealında. *Ədəbiyyat qəzeti*, 25.
9. Zeynalova, G. (2015). Qədim və orta dövrlərdə kosmosentrizm probleminə münasibət. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi*, 24, 225-238.
10. Kant, I. (1992). *Lectures on Logic* (M. Young, Trans.). Cambridge University Press.
11. Kosmos. (n.d.). In *Novaya filosofskaya entsiklopediya*.
https://gufo.me/dict/philosophy_encyclopedia/KOCMOC
12. Lopatina, A. G., & Rudova, Y. A. (2020). Filosofiya kosmosa v antichnyye vremena i nastoyashcheye vremya. *Aktual'nyye problemy aviatsii i kosmonavтики*, 3, 1013-1015.

13. Mayer, R. E. (1992). *Thinking, Problem Solving, Cognition*. W. H. Freeman and Company.
14. Yaspers, K. (1991). *Dukhovnaya situatsiya vremeni. Smysl i naznachenie istorii*.

Daxil oldu: 10.09.2024

Baxışa göndərildi: 05.11.2024

Təsdiq edildi: 19.01.2025

Çap olundu: 22.02.2025